

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

Ancaq Salmasın türk-müsəlman əhalisinin faciəsi bununla başa çatmadı. Aysorlarla ermənilər 1918-ci il aprelin 24-də Salmasın mərkəzi Dilməqanı ələ keçirərək türk-müsəlman əhalisini uşaq, qoca, qadın demədən hər kəsi öldürməyə başladılar: "Aysorlar bir sutka şəhər əhalisini qırdılar. Bütün bağlı qapıları qıraraq bir yerdə yüz nəfərin meyidini salırdılar. Uşağı ananın gözləri qarşısında, qardaşı qardaşın önündə öldürürdülər. Bəzilərini öldürdükdən sonra bədən üzvlərini kəsirdilər... Salmas və Urmiyanın kəndlərindən cilolar (aysorlar) və ermənilər divarları deşərək azərbaycanlı qadın və kişilərin başlarını oradan keçirir, ipə salır və bu ipi öküzə bağlayaraq bir dəfəyə başlarını üzürdülər" (18, s.193). Bütün bunlardan sonra, "xristian ordusu" 1918-ci il mayın 4-nə qədər Salmas və ətrafından topladıqları 40 min müsəlmanı Həftvan kəndinə və Sər qalasına, oradan da başqa yerlərə apardılar ki, nəticədə onların böyük qismi də yollarda həlak oldular (18, s.193).

Ermənilər və aysorlar tərəfindən Urmiyayla Salmasın türk-müsəlman əhalisi soyqırma məruz qaldıqdan və əhalisi xeyli dərəcədə boşaldıqdan sonra Şimali Azərbaycanda yaşayan Güney Azərbaycan türklərinin bir qisminin bu bölgədə məskunlaşdırılmasıyla bağlı Qacarlar dövləti qərar qəbul etmişdir. Burada əsas məqsəd "xristian ordusu"nun soyqırımından sonra Urmiya və Salmasda sayları xeyli dərəcədə azalmış müsəlman əhalisinin bölgədəki balansını qorumaq idi (25, s.172).

Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanın, o cümlədən Urmiya və Salmasın "xristian ordusu"nda qurtulmasında Osmanlı qoşunları mühüm rol oynadılar. Məhz Osmanlı ordusunun 4-cü korpusunun qəhrəmanlıqları nətrisəcində Urmiya və Salmas, eləcə də digər Azərbaycan kəndlərilə şəhərləri birləşmiş erməni-aysori ordusundan azad edildilər. Hər halda Şimali Azərbaycan kimi Cənubi Azərbaycanın da türk-müsəlman əhalisinin erməni-aysori hərbi birləşmələri ya da xristian ordusu tərəfindən tamamilə məhv edilməsindən qurtarılmasında Osmanlı dövləti, Osmanlı-Türk əsgəri fəvqalədə rol oynamışdır.

Nəticə

Fikrimizcə, 1914-1920-ci illər tarixlərindəki erməni-türk münaqişəsi, bu zaman ermənilərin Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım olayları ermən xəstəliyinin, erməni vəhişiliyinin «tarixi yaddaşı»nın üz qarasıdır. Həmişə himayədarlarının, xüsusilə Qərbin və Rusiyanın şovinist dairələrinin birbaşa yardımı ilə türklərə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı soyqırım hadisələri həyata keçirən er-

tifadə edən Qərb dövlətləri (Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa) və Rusiya açıq-aşkar şəkildə aysorlarla ermənilərdən ibarət yaratdığı "xristian ordusu"nun əliylə Azərbaycanın güneyində yeni Urmiya, Salmas, Xoy bölgələrində də Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirmişlər. Onların burada əsas məqsədi türk-müsəlman əhalisini tamamilə aradan qaldırmaq və həmin bölgədə yeni bir xristian dövləti yaratmaq idi. Qərb dövlətləri ermənilər üçün cənubi Qafqazda "Ermənistan" yaratmağa nail olsalar

gəri olmadan ermənilər Türk-Müsəlman soyqırımlarını təkbəşinə həyata keçirə də bilməzdi. Deməli, bu soyqırımların mahiyyətini dərinəndən anlayıb doğru nəticə çıxarmalıyıq. Bu o deməkdir ki, biz bu soyqırımlarda yalnız ermənilərin və Ermənistanın deyil, eyni zamanda Rusiyanın və Qərbin də əsas pay sahibi olmasını yaddan çıxartmamalıyıq. **Bu bir faktır ki, vaxtilə Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir hissəsində Ermənistan dövlətini yaradan Rusiya və Qərb dövlətləri yaxın tariximizdə torpaq-**

Yardım təcili lazımdır, "İqbal" qəzeti, N842, 19 yanvar 1915)

6. Nemanzadə Ö.F., Bir loğma əkmək, "İqbal" qəzeti, N844, 21 yanvar 1915

7. Nemanzadə Ö.F., İmtahan, "İqbal" qəzeti, N894, 24 mart 1915

8. Rəsulzadə M.Ə. Türkiyədə ermənilər. «Açıq söz» qəz., Bakı, 1916, N259, 15 avqust

9. Cavid Hüseyn. Mühəribə və ədəbiyyat, «Açıq söz» qəz., Bakı, 1915, 26 oktyabr

10. Sultanoğlu Xosrov bəy., Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti hərbdələrinə yardım

“Erməni məsələsi”

Yaxud, Azərbaycanda ermənilərin Türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımının səbəbləri

məni daşnakları bu cür rəzil millət olduqlarını dəfələrlə ortaya qoymuşlar. Bu təkcə, sözdə «erməni soyqırımı» öncəsi qonşusu türklərdən qisas aldıklarını hesab edən bir millətin

da, ancaq Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu torpaqları hesabına Aysor-Erməni dövləti yaratmağa nail ola bilmədilər. Ancaq həmin Qərb dövlətlərinin ağıllığız əməlləri nəti-

lərimizin digər bir hissəsinin işğal olunmasında fəal oynamaqla yanaşı ikinci bir «erməni dövləti»nin qurulması məsələsində də ikiüzlü siyasətini davam etdirməkdədir.

Bu soyqırımların mahiyyətini dərinəndən anlayıb doğru nəticə çıxarmalıyıq. Bu o deməkdir ki, biz bu soyqırımlarda yalnız ermənilərin və Ermənistanın deyil, eyni zamanda Rusiyanın və Qərbin də əsas pay sahibi olmasını yaddan çıxartmamalıyıq. Bu bir faktır ki, vaxtilə Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir hissəsində Ermənistan dövlətini yaradan Rusiya və Qərb dövlətləri yaxın tariximizdə torpaqlarımızın digər bir hissəsinin işğal olunmasında fəal oynamaqla yanaşı ikinci bir «erməni dövləti»nin qurulması məsələsində də ikiüzlü siyasətini davam etdirməkdədir

düşüncəsi deyil, bu həm də onun himayədarı olan Rusiyanın və Qərbin şovinist dairələrinin Azərbaycan xalqına dost olmayan münasibətinin bariz nümunəsidir. Hər halda, danılmaz faktır ki, ötən əsrdə Azərbaycan xalqının başına açılan faciəvi hadisələrdə, yeni ermənilərin müsəlman-türk əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırım olaylarında müəyyən mənada Qərb və Rusiyada günahkardır.

Ümumilikdə, biz görürük ki, 1-ci Dünya müharibəsi illərində Qacarlar dövlətinin tənəzzül dövrünü yaşamasından sui-isi-

çəsində on minlərlə türk-müsəlman əhali əsasən aysorlarla ermənilərdən ibarət "xristian ordusu" tərəfindən soyqırma məruz qaldılar.

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan türkləri tarixin bu amansız dərslərindən, xüsusilə də soyqırım faktlarından nəticə çıxarmalı, dostlarını və düşmənlərini yaxşı tanımalıdırlar. Şübhəsiz, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bu soyqırımlarda erməni şovinistləri qədar rus millətçiləri mühüm rol oynamışlar. Hər halda, heç vaxt unutmamalıyıq ki, Qərb, Rusiya və rus əs-

şöbəsinin fəaliyyəti. «Qardaş köməyi» jur., Bakı, may 1917, N1

11. Cəferov Məmməd Yusif., Müsəlman hərbdələrinə yardım işi və müsəlman vəkalləri. «Qardaş köməyi» jur., Bakı, may 1917, N1

12. İbrahim Xəlil., Mühəribə və qadınlar, «Qardaş köməyi» jur., Bakı, may 1917, N1, səh.66-67

13. Köçərli Firudin bəy., Heyvaniyyət və insanlar., «Qardaş köməyi» jur., Bakı, may 1917, N1, səh.74-75

14. Nasirov T. Borğba za vlasti v Azerbaydžane (1917-1920). Bakı: Azerbaydžan, 1993, 119 s.

15. Şaumən S. Otvət qrajdaninu Rasulzade. Qaz., «Bakinskiy Raboçiy», Bakı, 1918, 17 fevral.

16. Quliyev C. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərneşr, 1957, 76 s.

17. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.

18. Məlikzadə Tohid (Dilməqanı). Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım. Bakı, «Bakı çap evi», 2010, 260 səh.

19. «İqbal» qəzeti, №994, 16 aprel 1915

20. Akgündüz A., Öztürk S. Sorularla erməni məsələsi. İstanbul, Pasifik ofset, 2008, 471 səh

21. Səferi Həsən. Cənubi Azərbaycan: 1918-ci il soyqırımı. Bakı, «Araz» nəşriyyatı, 2016, 204 səh.

22. Əlibeyli H. Cənubi Azərbaycan çar Rusiyanın geopolitik planında. II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı). «İpək yolu» jurnalı, N2, Bakı, 1998

23. Xiyabani Məhəmməd. Azərbaycan. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərqi-Qərb», 2007

24. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkəti-90. Bakı, «Bakı çap evi», 2011

25. Reza Azəri. Heyət-e fəvqaladə-ye Qafqaziyyə. Rezaييye. Çap-e əvvəl. 1379. Tehran.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., II cildde, Bakı, 2001, 528 s.

2. Rəsulzadə M.Ə. Erməni məsələsindən bir az. «İqbal» qəz., Bakı, 1913, N380, 9 iyun

3. Rəsulzadə M.Ə. Erməni məsələsi ətrafında. «İqbal» qəz., Bakı, 1914, N786, 10 noyabr

4. Rəsulzadə M.Ə. Qardaş günü. «Yeni İqbal» qəz., Bakı, 1915, N8, 6 may

5. Nemanzadə Ömer Faiq.,